

Definitieve opgraving

Gedempte Gracht 39-85, Den Haag

Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer

Rapport 0704

Administratieve gegevens

Projectcode: GDG03o
Gemeente: Den Haag
Toponiem: Gedempte Gracht 39 t/m 85
Coördinaten: 81.448-454.776, 81.400-454.741, 81.410-454.730,
81.457-454.765

Archisnummer: 3902
Opdrachtgever: Dienst Stedelijke Ontwikkeling gemeente Den Haag
Uitvoerder: Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer
Gemeente Den Haag
Bevoegd gezag: Gemeente Den Haag
Datum veldwerk: 20-01-2003 t/m 14-02-03
Datum rapportage: januari 2007
Autorisatie: C.B. Bakker
Beheer en plaats documentatie: Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer gemeente Den Haag
Spui 70 Den Haag

Colofon

Onderzoek: M.M.A. van Veen, A. Pavlović, N. Pelgrom, F. Simonis

Auteur: M.M.A. van Veen (tekst), T. van Rooij (kaarten)
Uitgave: Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer gemeente Den Haag
Rapportnummer: 0704

Den Haag, 2007

ISBN: 978-90-75073-27-0

Inhoudsopgave:

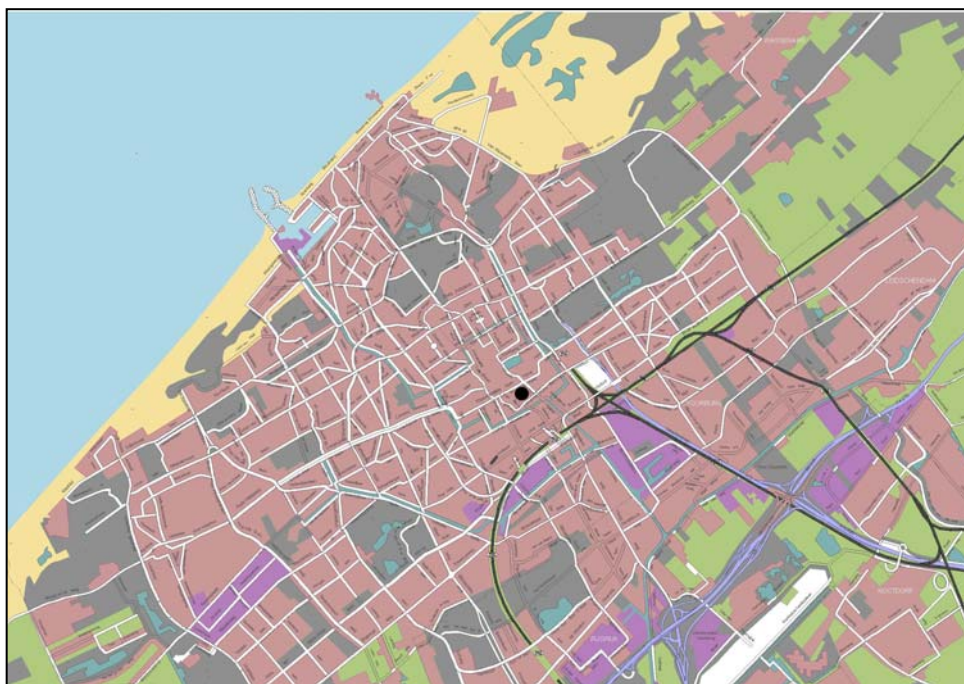
1	Inleiding	4
2	Geologie en bewoningsgeschiedenis	6
3	Archeologische verwachting en onderzoeksvragen	9
4	Resultaten van het onderzoek	11
4.1	Ophogingslaag	11
4.2	Kuilen en greppel	15
4.3	Muurwerk en waterputten	19
5	Conclusie en aanbevelingen	23
	Literatuur	24
	Bijlage 1: lijst van afbeeldingen	25
	Bijlage 2: vondstenlijst aardewerk	26
	Bijlage 3: vondstenlijst bouw materiaal	28
	Bijlage 4: vondstenlijst leer	29

1 Inleiding

Het archeologisch onderzoek ter plekke van de panden Gedempte Gracht 35 t/m 89 was nodig vanwege de herontwikkeling van het gebied tussen de Gedempte Gracht, de Bezemstraat en de St. Jacobstraat in het kader van de Spuimarktplannen. Eind 2006 is hier een groot appartementencomplex met winkels langs een plein, het Rabbijn Maarsenplein, gerealiseerd.

Het eerste archeologische onderzoek in dit ontwikkelingsgebied vond plaats op het onbebouwde terrein achter bovengenoemde panden. Deze opgraving werd in 2000 en 2001 uitgevoerd en is nog niet gepubliceerd.¹ In 2003 werden de portiekwoningen Gedempte Gracht 35 t/m 85 gesloopt. Het archeologisch onderzoek werd direct na de bovengrondse sloop uitgevoerd.

Archeologisch onderzoek van het pand Gedempte Gracht 39-43 bleek vanwege de veiligheidseisen niet mogelijk. De resultaten van deze opgraving zullen op termijn worden gebruikt bij de uitwerking van het onderzoek uit 2000 en 2001.² In dit rapport zal eerst worden ingegaan op de geologie en de historie van het onderzoeksgebied. Vervolgens wordt ingegaan op de onderzoeksvragen en worden de opgegraven sporen beschreven en conclusies daarover getrokken.

Afb. 1. Gedempte Gracht in Den Haag

¹ De resultaten van de opgraving BEZ00o (Rabbijn Maarsenplein) zijn summier aangestipt in: Bakker, Van Veen e.a. 2002, p. 281 en in Van Veen en Stal 2005, p. 31.

² De sporen die net buiten de twintigste-eeuwse bebouwingscontouren zijn gevonden zijn identiek aan de sporen van het onderzoek BEZ00o en zullen in het kader van de uitwerking van BEZ00o worden behandeld. Dit rapport beperkt zich tot de sporen binnen de contouren van de panden Gedempte Gracht 39-85.

Afb. 2. Uitsnede van de Archeologische-Geologische kaart van Den Haag. Geel: Oude Duinen, bruin: Hollandveen, rood omlijnd: onderzoeksgebied.

2 Geologie en bewoningsgeschiedenis

De locatie ligt in een met Hollandveen bedekte strandvlakte, 300 m ten zuiden van de Oude Duinenrug waar de St. Jacobskerk en het Binnenhof op zijn gebouwd (afb. 2). De oudste bewoning in het dorp "die Haghe" lag op de Oude Duinenrug. Over deze duinen liepen wegen met haaks daarop wegen die zich uitstrekten in de veengebieden. De opgravingslocatie ligt in de nabijheid van een aantal belangrijke middeleeuwse verkeersaders: de Spuistraat, de Wagenstraat en het Spui.

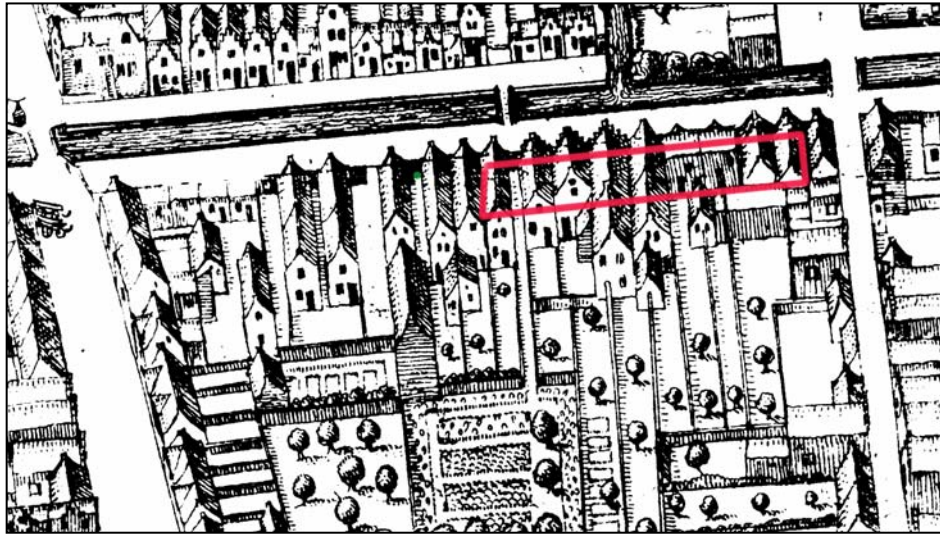
In de tweede helft van de 14de eeuw werd het veengebied tussen Spuistraat en Gedempte Gracht ontwikkeld. Direct ten noorden van de Gedempte Gracht werd in 1986 een onderzoek uitgevoerd.³ De oudste sporen op dit opgravingsterrein bestaan uit een stelsel van sloten en sporen van turfwinning. Na demping van de sloten werd rond 1400 de eerste bebouwing neergezet. Deze is deels in hout en deels in steen uitgevoerd. In deze wijk, waar onder andere textielnijverheid en leerbewerking plaats vond, werd gebruik gemaakt van het water van natuurlijke waterloopjes die afwaterden op een wetering. Een wetering is een gegraven waterloop ten behoeve van de ontwatering van een veengebied. Deze ligt parallel met de ontginningsbasis, in dit geval de Oude Duinenrug. De wetering die de voorloper is van de Gedempte Gracht vormde aanvankelijk de zuidgrens van het ontgonnen veengebied.

In het eerste kwart van de 15de eeuw waren er ook ontwikkelingen net ten zuiden van de wetering. De eerste vermeldingen van bebouwing aan de zuidzijde dateren uit 1415 en 1420.⁴ Er liggen dan enkele huizen, hofsteden en tuinen aan de weg die langs de wetering loopt. Deze weg die het Spui met de Wagenstraat verbond is 1 of 1 ½ roede breed. Dat was breed genoeg voor een beladen hooiwagen. Ergens in de eerste helft van de 15de eeuw werd de wetering verbreed tot een gracht. De oudste bekende vermelding van de gracht als Voldersgracht is van 1452. Later is de gracht Langegracht gaan heten, in 1825 werd het Gedempte Langegracht en in 1844 Gedempte Gracht. Aan de oudste naam van de gracht is te zien dat deze onderdeel is gaan uitmaken van de zich naar het zuiden uitbreidende handwerkerswijk. Het vollen is een bewerking van geweven wollen stoffen waarbij zeer veel water nodig was om de stoffen te spoelen. Historische bronnen duiden op onder andere volders en schippers die huizen aan de zuidzijde van de gracht bezaten. Hun namen zijn opgetekend in de zogenaamde Hofboeken.⁵ Hierin werd de erfhuur vermeld die de eigenaren van percelen en bebouwing schuldig waren aan de graaf van Holland.

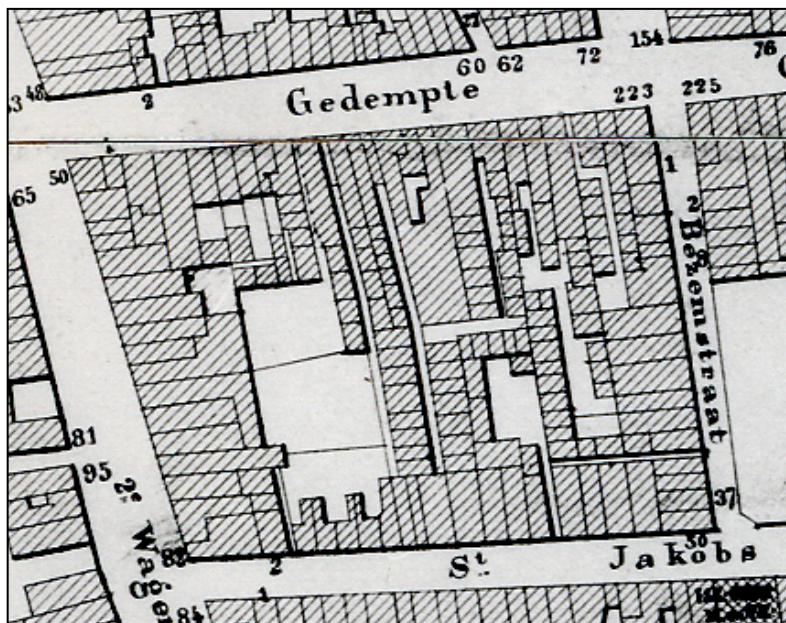
³ Archeologische-geologische kaart van Den Haag, vindplaats 83.

⁴ Historisch onderzoek van V.L.C. Kersing; intern rapport 1987. Historische bronnen: Haags Gemeentearchief, Memorieheren St. Jacob, volgno. 149, fol. 37 verso en Leprooshuis, inv. no. 212 en 166, fol. 49.

⁵ Pabon 1937.

Afb. 3. Kaart van den Haag van Bos en van Harn 1616 (Haags Gemeentearchief).
Onderzoeksgebied is rood omlijnd.

Afb. 4. Kaart van Last en Labatto, 1868 (Haags Gemeentearchief).

Ten aanzien van de ontwikkeling van de perceelsgrenzen zijn er twee kaarten, die inzicht kunnen verschaffen. Het is de kaart van Bos en van Harn uit 1616 en de kadastrale minuut van 1832. De kaart uit 1616 geeft over het algemeen een aardige indruk van de soort bebouwing en blijkt vaak redelijk nauwkeurig (afb. 3). De minuut is een zeer nauwkeurige opmeting ten behoeve van het kadaster.

Zeker vanaf de 17de eeuw was er een gesloten bebouwing aan de gracht. Het huizenblok werd wel doorbroken door poorten die toegang gaven tot achterterreinen. Hier werden rijen eenkamerwoningen gebouwd. Deze waren over het algemeen van slechte kwaliteit.

Vanaf het einde van de 17de eeuw vestigden veel joodse vluchtelingen uit Duitsland en Polen zich in het gebied tussen de Lange Gracht en de St. Jacobstraat. In de periode vanaf de 18de eeuw tot in 1942 woonden hier gemiddeld 50% joodse Hagenaars. Hieraan kwam een einde door het wegvoeren en vermoorden van de joodse inwoners tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De bebouwingsgeschiedenis van het onderzoeksterrein is er een van verdichting, verkrotting en sanering. In de 19de eeuw werden veel panden aan de Gedempte Gracht dubbel bewoond, waarbij ofwel de eerste verdieping of het achterhuis als aparte wooneenheid fungeerde. Ook deze panden waren in het begin van de 20ste eeuw in slechte staat.

Het binnenterrein tussen de bebouwing aan de Gedempte Gracht, Bezemstraat en St. Jacobstraat was praktisch geheel gevuld met rijtjes eenkamerwoningen (afb. 4). Sinds de invoering van de woningwet in 1902 werden onbewoonbaar verklaarde krotten op het binnenterrein gesloopt. Twee jaar later zijn er al de eerste plannen om een groot gedeelte van het blok tussen de Gedempte Gracht, Bezemstraat en de St. Jacobstraat te slopen en te vervangen door nieuwbouw.⁶ Het zou nog tot 1927 duren voordat de panden aan de Gedempte Gracht waren gesloopt. In 1929/30 kwamen er winkels en portiekwoningen voor in de plaats. De nieuwe bebouwing werd tot maximaal 2 m naar achteren geplaatst.⁷ Op het achterterrein werd een school gebouwd met een ruim schoolplein tussen de Bezemstraat en de St. Jacobstraat. De school werd in 1995 gesloopt, de portiekwoningen aan de Gedempte Gracht werden in 2003 afgebroken.

⁶ Van Creveld, 1989, p. 163.

⁷ Van Creveld, 1989, p.189-192.

3 Archeologische verwachting en onderzoeksvragen

Zoals in het hoofdstuk geologie en bewoningsgeschiedenis is aangegeven was de verwachting dat het terrein sporen zou bevatten van stedelijke bebouwing vanaf de 15de eeuw.

Op basis van het onderzoek op het achterliggende terrein (project BEZ00o) kon een verwachting worden gegeven van de diepte waarop sporen verwacht worden.

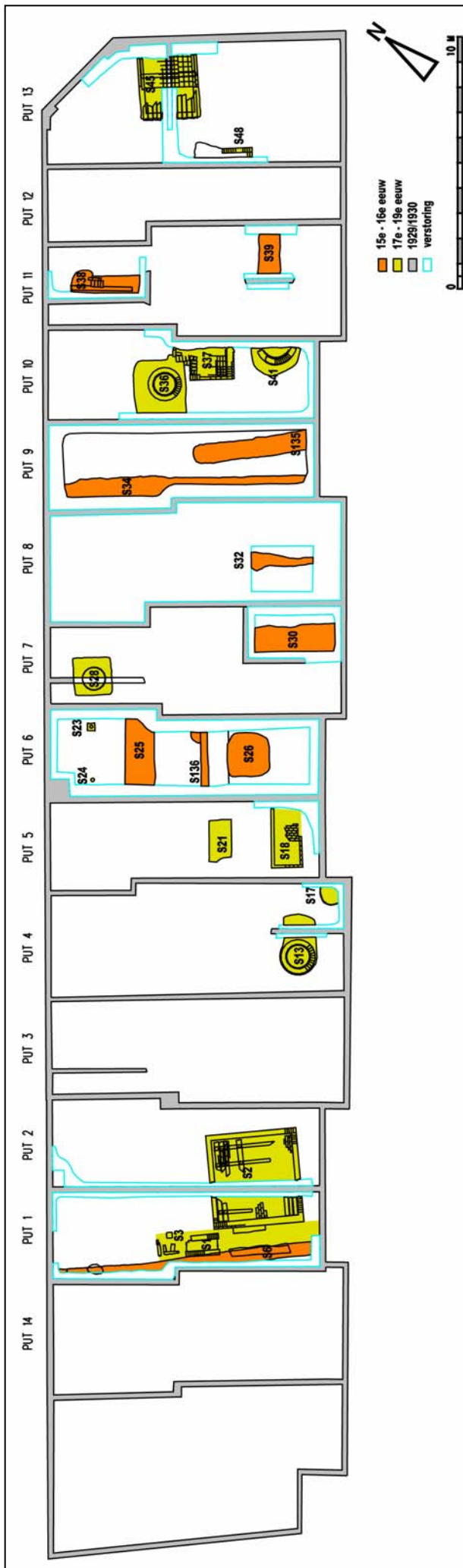
Tussen 0,60 m -NAP en 1,6-2,0 m -NAP worden afvalkuilen en reeksen palen uit de 15de-16de eeuw verwacht. Er werd slechts eenmaal een fundering gevonden van een huis uit die periode (tussen 0,71 m -NAP en 0,94 m -NAP). De jongere bewoningsporen bestaan uit keldervloeren, muren, beerputten waterputten en riolen uit de 17de tot en met de 19de eeuw en komen plaatselijk al vanaf 0,15 m -NAP voor, hun diepte varieert sterk.

Voorafgaande aan het onderzoek was de mate van verstoring als gevolg van de bebouwing uit 1929/30 nog een onzekere factor bij het bepalen van de archeologische verwachting. De bouwtekeningen uit het archief van de afdeling Bouw- en woningtoezicht van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling van de gemeente Den Haag zijn geraadpleegd. Volgens de bouwtekeningen uit 1928 zouden de funderingen op staal worden gebouwd op de zandplaat circa 2 meter onder maaiveld. Er zijn kruipruimtes aangegeven, kelders ontbreken. In het meest gunstige geval zou de verstoring alleen de funderingen en de directe omgeving betreffen en voor het overige tot circa 1 meter onder maaiveld reiken en de grens van de verstoring op circa 0,70 m -NAP liggen.

De bij het projectplan geformuleerde onderzoeksvragen zijn afgestemd op de meest gunstige archeologische verwachting voor dit terrein.

- Wat zijn oudste aanwijzingen voor gebruik van dit terrein?
- Hoe is de ontwikkeling van de erf-perceleringen vanaf de 15de tot de 19de eeuw?
- Hoe zijn de ontwikkelingen van de huizenbouw, met als belangrijk aandachtspunt de overgang van houtbouw naar steenbouw? ⁸

⁸ Intern document: projectplan 03001OPG, toelichting opgraving Gedempte Gracht 39 t/m 85.

Afb. 5. Sporenkaart, alle sporen.

4 Resultaten van het onderzoek

In het projectplan was opgenomen op welke niveaus vlakken zouden worden aangelegd. Daarbij was de verwachting dat er drie vlakken nodig zouden zijn. In praktijk bleek één vlak meestal te volstaan en in een enkel geval werd een tweede vlak aangelegd.

Tijdens de opgraving bleek namelijk al snel dat de verstoring als gevolg van de bouw in 1929/30 aanzienlijk was. Tussen de funderingsmuren was de bodem totaal geroerd tot meer dan anderhalve meter onder maaiveld. De sporen zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, pas vanaf 1,15 m -NAP geconserveerd. Dit is lager dan het niveau waarop de funderingen van de vroegste huizen werden verwacht.⁹ Alleen in werkput 13 bleek er minder diep gesloopt. Daar lag het hoogst bewaarde niveau op 0,72 m -NAP. Voor dit verschil is nog geen verklaring.

Daar waar er sporen bewaard zijn gebleven zijn deze meestal onvolledig als gevolg van oversnijdingen door modern muurwerk. Kelders en waterputten zijn wel bewaard gebleven.

De archeologische sporen zijn: een ophogingslaag, afvalkuilen en een greppel uit de 15de eeuw, een uitbraakspoor uit de 15de of 16de eeuw, muurwerk, waterputten en kelders vanaf de 17de eeuw. Deze zullen hierna apart besproken worden.

4.1 Ophogingslaag

Op circa 2 tot 2,5 m onder maaiveld liggen de strandzanden.¹⁰ Hierop ligt Hollandveen dat deels is vergraven en weer is opgehoogd met veenbagger. De laag wordt verder ophogingslaag genoemd. Afhankelijk van de mate van verstoring ligt de top van die laag tussen 1,05 m -NAP en 1,32 m -NAP. Op een diepte van 1,40 m -NAP is de laag verdwenen en oogt de veenlaag ongestoord, met uitzondering van kuilen en greppels. De indruk is dat de top van het veen is afgegraven en als veenbagger met afval teruggestort. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor turfstekerij.¹¹ Het niveau van de ophogingslaag is niet in alle werkputten bewaard gebleven. Daar waar het bewaard is gebleven is het vermengd met jonger materiaal uit de 17de en 18de eeuw.

⁹ Op basis van het onderzoek BEZ00o werden de sporen van 15de of 16de –eeuwse huizen boven 0,94 m –NAP verwacht.

¹⁰ De top van de strandzanden ligt in het zuidwesten van het terrein op ongeveer 2,07 m -NAP. In het noordoosten rond 1,60 m -NAP.

¹¹ Turfputten zijn over het algemeen opgevuld met schoon zand. Dergelijke sporen zijn, ook onder moeilijke graafomstandigheden, goed te herkennen.

Als dit materiaal eruit wordt gefilterd dan blijven er scherven over van, in volgorde van belangrijkheid: roodbakkend aardewerk, steengoed zonder oppervlaktebehandeling uit Siegburg, steengoed met zoutglazuur en ijzerengobe uit Langerwehe en uit het Rijnland en een enkele scherf grijsbakkend aardewerk (zie tabel 2).¹²

Herkenbare vormen zijn drinkschaaltjes van het type s1-dri-1 en s1-dri-2 en kanfragmenten van het type s1-kan-1.¹³ De indruk van de samenstelling van het complex en de datering van de herkenbare vormen is dat het materiaal voornamelijk uit de eerste helft van de 15de eeuw dateert.

Deze datering wordt ook gesteund door vergelijking met 14de-eeuwse Haagse vondstcomplexen.¹⁴

Technologische veranderingen in de 14de en de 15de eeuw hebben verschuivingen in het gebruik van verschillende aardewerksoorten tot gevolg gehad.

Tendensen in de tweede helft van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw zijn het verdwijnen van inferieure kwaliteit steengoed, dat proto-steengoed (s5) en bijna-steengoed (s4) wordt genoemd, ten gunste van het zeer harde en niet-poreuze echte steengoed. Het percentage ongeglazuurd steengoed (s1) neemt in deze periode af. Vanaf de 15de eeuw is er een toename van steengoed met zoutglazuur (s2). Roodbakkend aardewerk is superieur ten opzichte van grijsbakkend aardewerk aangezien het roodbakkend aardewerk, in tegenstelling tot het grijsbakkend, kan worden geglazuurd. Het tijdstip waarop roodbakkend aardewerk het grijsbakkend aardewerk volledig heeft verdrongen is per regio verschillend.

In Den Haag is het gebruik van grijsbakkend aardewerk in de tweede helft van de 14de eeuw beperkt tot kannen en is rond 1400 bijna verdwenen.

De percentages van de aardewerksoorten kunnen worden vergeleken met die van een ophogingslaag aan het Spui (tabel 1). Deze laag, die voor 1399 dateert, bevat naar verhouding iets meer steengoed, meer grijsbakkend aardewerk en minder roodbakkend aardewerk dan de ophogingslaag aan de Gedempte Gracht. In de ophogingslaag aan het Spui komen verder nog kleine hoeveelheden proto- en bijna steengoed (s4 en s5) voor, die ontbreken op de Gedempte Gracht.

¹² De vondstnummers: GDG03o-4, 5, 11, 14, 22, 29, 33 en 44.

¹³ Bij de determinatie van (post-)middeleeuws aardewerk is de Deventertypologie gehanteerd, zie o.a. Bartels 1999.

¹⁴ Carmiggelt en Van Veen 1995, p .9.

	roodbakkend	steengoed1	steengoed2/4/5	grijsbakkend	witbakkend	totaal
G						17197 g
%	67.5	23.7	7.2	1.5	0.06	99.96

Tabel 1: Spui- Aardewerk uit de ophogingslaag voor 1399

	Roodbakkend	steengoed1	steengoed2	grijsbakkend	totaal
N	132	26	18	1	177
%	74.6	14.7	10.2	0.5	100

Tabel 2: Gedempte Gracht- Aardewerk uit de ophogingslaag

	Roodbakkend	steengoed1	steengoed2	grijsbakkend	totaal
N	46	12	5	1	64
%	71.9	18.7	7.8	1.6	100

Tabel 3: Gedempte Gracht- Aardewerk uit kuilen en greppel

Afb. 6. Pijpaarden beeld, vrouwelijke heilige, 15de eeuw, hoogte 14 cm. Aanleg vlak.

Afb. 7. Fragment steengoed kan met afbeelding Christus, 15de eeuw. Aanleg vlak.

4.2 Afvalkuilen en greppel

In de ophogingslaag zijn plaatselijk kuilen en greppels gegraven (afb. 5). Deze zijn in de meeste gevallen weer doorsneden door de 20ste-eeuwse funderingen, zodat de omvang niet precies is te bepalen. Niet alle kuilen bevatten aardewerk. Het totaal van de verschillende materiaalsoorten is opgenomen in tabel 3.

Spoor 25 is een afvalkuil circa 1,2 m breed en meer dan 2,4 m lang met veel stro en vier fragmenten van een schoen. De schoen is niet compleet is van een halfhoog type met veterknoopsluitingen aan de bovenzijde. Dergelijke schoenen werden in de 14de en 15de eeuw gedragen. Van deze kuil was alleen de onderste 5 cm bewaard gebleven (tussen 1,48 en 1,52 m -NAP).

Spoor 136 is een smal greppeltje gevuld met donker bruin venig zand zonder vondsten.

Spoor 26 is een kuil opgevuld met een laag mest, zanderig venig materiaal en een laag vette klei. De kuil is ongeveer 1,6 m x 1,6 m. Van het spoor is 10 cm bewaard gebleven (tussen 1,4 m -NAP en 1,5 m -NAP. Hierin werden geen vondsten gedaan.

Spoor 30 is een kuil met een vulling van mest met veen, zand en iets puin en is minimaal 3 m lang geweest. (tussen 1,67 en 1,98 m -NAP).

In de kuil werd aardewerk, bot, leerafsnijdsels, een schoen en een schoengespje gevonden. Er zijn circa 70 fragmenten leer gevonden waaronder schoenveters en driehoekige lapjes met snijsporen. De meeste stukken zijn van soepel leer dat onder andere voor schoenen en buidels werd gebruikt. Enkele grote stukken zijn afkomstig van een middeleeuwse halfhoge schoen die met veters was afgesloten. Daarnaast zijn er twee stukken stug en dik leer. Dit leerafval is waarschijnlijk afkomstig van een schoenlapper.

Het aardewerk bestaat uit roodbakkend aardewerk, steengoed, steengoed met ijzerengobe en zoutglazuur uit Langerwehe en een oortje van grijsbakkend aardewerk. Het steengoed bestaat uit kannen en een drinkschaaltje van het type s1-dri-2. De datering van dit complex is eerste helft van de 15de eeuw.

Zowel spoor 26 als spoor 30 bevatten botanisch materiaal. Het betreft zaden van hennep, ganzevoet, duizendknoop, watertorkruid, waterbies en waterdrieblad.¹⁵

Spoor 32 is het restant van een zwaar verstoorde greppel met een vulling van lichtgrijs zand, as en veenbagger (tussen 1,38 en 1,60 m -NAP)

Hierin werden 5 scherven roodbakkend aardewerk gevonden. Het betreft een rand van een ongeglazuurde vuurklok van het ronde type (r-vst-4), fragmenten van grappen en van een bord met slibversiering. Datering 15de eeuw.

¹⁵ Determinatie door C. Vermeeren (BIAX) en T. van Venetië (afd. archeologie). Deze determinaties worden meegenomen in het botanisch onderzoek van het project BEZ00o.

Spoor 34 is een restant van een greppel met een lengte van minimaal 10 m die haaks op de rooilijn staat. De vulling bestaat uit zeer zandig veen met aardewerk, bot, en fijn puin. Het aardewerk bestaat scherven van ongeglazuurde steengoed kannen (s1-kan) en steengoed dat met een ijzergobe en zoutglazuur is bedekt (s2-kan). De scherven van roodbakkend aardewerk zijn van grappen met spaarzaam loodglazuur en kunnen in de 15de eeuw worden gedateerd

Spoor 39 is een kuil met een zandige vulling met veenbagger en is 0,9 m breed. Dit spoor bevat voornamelijk roodbakkend aardewerk en een scherf van een ongeglazuurde steengoed kan uit Siegburg. Bij het roodbakkende aardewerk is er een scherf van een oranje baksel dat mogelijk uit de 14de eeuw dateert, 6 scherven hebben spatglazuur en dateren in de 15de eeuw, 2 scherven dateren uit de 15de of 16de eeuw.

Bij twee voorwerpen, een kan en een grape, is aan de binnenzijde van de bodem een kalklaag te zien. Deze is mogelijk veroorzaakt door het gebruik als pispot.

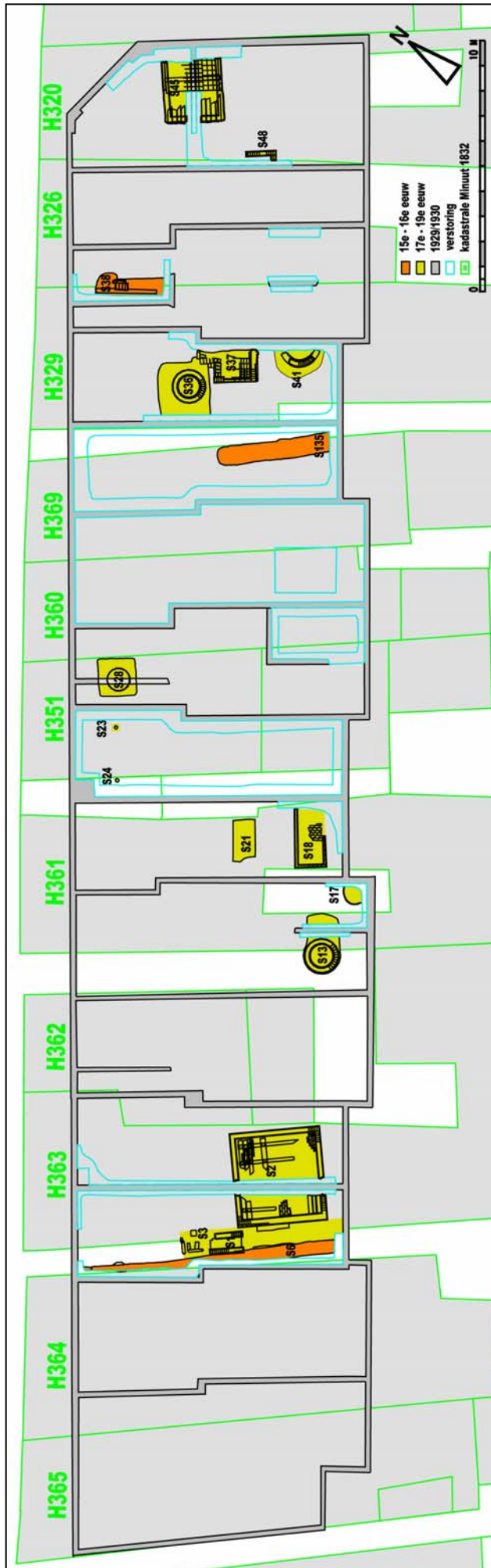
Afb. 8. Vloer (spoor 37) en waterput (spoor 36) gezien vanuit het westen.

Afb. 9. Funderingsplank en 14de-eeuwse bakstenen, spoor 38, gezien vanuit het oosten. Op de voor-en achtergrond muurwerk 1929/30.

Afb. 10. Kuipersmerken op duigen van waterput spoor 13.

Afb. 11. Sporen gekoppeld aan kadastrale minuut 1832.

4.3 Muurwerk en waterputten

De rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de Gedempte Gracht lag tot 1929/30 iets noordelijker. Dit betekende dat de voorgevels van de voormalige bebouwing niet binnen het onderzoeksterrein lagen. Tijdens de opgraving bleek dat er weinig over was gebleven van de huizen. Het betreft fragmenten van funderingen, sporen van diepgelegen keldertjes, een rioolgoot en waterputten. Er is zoveel mogelijk geprobeerd een koppeling met de perceelsnummering van kaartblad H van de kadastrale minuut uit 1832 te maken.

In twee gevallen bleken onder de kelders houten raamwerken aanwezig. Dergelijke funderingen op een balkenraam worden ook wel toegepast in zogenaamde drijvende kelders. Dit zijn kelders die niet verbonden zijn met het huis en op en neer bewegen met het grondwater mee. Groot voordeel daarvan is dat de keldervloer bij stijgend grondwater droog blijft. Om een dergelijke constructie aan te tonen is echter opgaand muurwerk nodig van zowel de kelder als het huis. Dat ontbreekt hier.

De strandzanden onder het Hollandveen zijn watervoerend. Door het aanleggen van een put kon men eenvoudig in drinkwater voorzien. De kwaliteit van het drinkwater was echter in het veengebied minder als op de duinruggen. Vanaf 1871 werd er een waterleiding in Den Haag aangesloten. In eerste instantie werden de huizen aan de straatzijde aangesloten. In 1878 hadden de huizen achter de Gedempte Gracht die alleen bereikbaar waren via poorten nog niet allemaal een aansluiting op de waterleiding. Volgens een overzicht van de sanitaire toestand in 1878 waren er binnen het onderzoeksgebied, aansluitingen in de Bijltsespoort, de Hoejemakerspoort en de Wangenpoort. Het Hofje van Hoefacker en de Schoentjespoort bezaten nog geen aansluiting.¹⁶

H 364

Dit perceel was zwaar verstoord. Op een tweede vlak werd een restant van een fundering gevonden. De fundering bestaat slechts uit een puinbaan van 50 cm breed (spoor 6) op 1,20 m -NAP tot 1,36 m -NAP. Het betreft ofwel een smalle uitbraaksleuf, of een puinfundering voor een zijgevel. Tegen de laatste mogelijkheid spreekt het uiterlijk van het spoor: grove brokken baksteen in plaats van fijne "gravel". Voorzover er baksteenformaten zijn te bepalen betreft het breedtemaat 10,5 cm en diktemaat 4,5 cm, wat wijst op een datering vermoedelijk in het midden of de tweede helft van de 15de eeuw.

¹⁶ Creveld 1989, p.160-161, gecombineerd met p. 90-91.

H 363- H 362

Kavel H 363 is van kavel H 364 gescheiden door een poort (Hoejemakerspoort).

Uit vergelijking met de kaart uit 1616 blijkt dat ook toen een poort lag aan de westzijde van kavel H 363. De poort ten oosten van H 362 ontbreekt op de kaart van 1616. Beide kavels waren vrij gelijkvormig in 1616 maar zijn sindsdien sterk van vorm veranderd. De grens tussen beide kavels is daarbij grillig geworden.

In de poort tussen H 363 en H 364 werd een goot gevonden. Spoor 1 heeft een houten bodem (op circa 1.10 m -NAP) en een stenen opbouw waarvan de zijmuren fragmentarisch bewaard zijn gebleven.¹⁷ De goot is 80 cm breed, de opening is 40 cm breed.

Dergelijke goten dienden als rioolafvoer voor de eenkamerwoningen die op het achterterrein waren gelegen.

De kelder (spoor 2) in kavel H 363 is 3,5 m x 3,5 m. De muren zijn anderhalfsteens. Voor de bakstenen vloer zijn grotere stenen gebruikt.¹⁸ De vloer is gefundeerd op een vloer van hergebruikte planken op een raamwerk van haaks op elkaar geplaatste balken (10 x 10 cm) met een onderlinge afstand van circa 0,5 m. Een aantal hergebruikte planken hebben messing en groefverbindingen.

In de insteek van de kelderaanleg werd een 18de-eeuwse pijpenkop (vondstnummer 9) gevonden. In de puinvulling in de kelder werden zeer diverse soorten aardewerk gevonden, met een datering van de 15de tot en met 18de eeuw.

H 361

Bij de kavelindeling in 1832 is er poort tussen H 361 en H 351. Deze Bijtjespoort komt niet voor op de kaart uit 1616. Tussen H 362 en H 361 lag ook een poort die toegang gaf tot een achterplaatsje. Via deze poort werd het achterhuis van H 363 ontsloten.

Waterput spoor 13 lag deels in deze poort en deels inpandig. De put heeft een doorsnede van 1,3 m en is van gele steen die aan de buitenzijde met een laagje klei is dichtgesmeerd. De stenen opbouw rust op een houten ring, gemaakt van plankjes die in het rond aan elkaar zijn bevestigd. Hieronder is een ton met een doorsnede van een meter met kuipermerken (afb. 10). De onderkant van de eikenhouten ton steekt op 2,30 m -NAP in het strandvlaktezand.

Binnen de contouren van een binnenplaats werden de restanten van een zeer vergane houten ton gevonden (spoor 17) die vermoedelijk onderdeel van een waterput is geweest.

Op de kavel zijn de resten van twee kleine kelders gevonden. Beide hebben bakstenen vloeren op 1,46 m -NAP en zijn waarschijnlijk tegelijkertijd gebouwd. De best bewaarde kelder (spoor 18) is 1,2 m breed en minimaal 2,25 m lang. De kelder heeft halfsteens muren van rode en gele steen.¹⁹ De vloer van bakstenen is niet op hout gefundeerd. Twee meter ten noorden hiervan ligt een rechthoekig keldertje (spoor 21), dat door een laag puin afkomstig van de sloop van het keldertje bedekt was.

¹⁷ Dit is het vervolg van BEZ00o-spoor 58. Baksteen rood, formaten: 20 x 9 x 5 cm.

¹⁸ Baksteenformaten: vloer: 19,5 x 9,5 x 4,5 cm; muur: 16 x 7,5 x 4 cm.

¹⁹ Baksteenformaten: vloer: 17,5/18 x 8,5/9 x 4 cm, muur 17/18 x 9 x 4 cm..

H 351

Binnen perceel H 351 zijn twee paalkuilen die mogelijk onderdeel waren van de fundering van een binnenmuur.²⁰ De palen bereiken het strandvlaktezand niet.

Spoor 28 is het restant van een waterput die zich aan de voorzijde van het huis bevindt, circa 4 m van de rooilijn anno 1832. Een ton die in een vierkante kuil van 1,5 m breed is ingegraven. De kuil is gevuld met schoon zand en wat puin. De stenen opbouw gaat vrij diep, tot 1,84 m -NAP. De ton heeft een doorsnede van 0,8 m en is opgebouwd uit smalle dikke delen van grenen die circa 1,6 m lang zijn. De ton is dieper in de schone watervoerende zandlaag ingegraven dan de overige waterputten. Datering van het puin in de kuil en het uiterlijk van de ton wijst op een datering in de tweede helft van de 19de eeuw.

H 360

Geen funderingen bewaard gebleven.

H 369

Tussen H 369 en H 329 lag de Schoentjespoort. Op dit perceel zijn geen oude funderingen bewaard gebleven. Wel werd er een smalle greppel gevuld met schoon zand gevonden op 1,75 m -NAP (spoor 135). De greppel ligt parallel aan de lengterichting van de huizen. Mogelijk gaat het om een grondverbetering die de basis heeft gevormd van een zijgevel.

H 329

Hier is een deel van een keldertje gevonden (spoor 37). Het is doorsneden door de aanleg van een waterput en door twintigste-eeuws muurwerk. De vloer ligt op 1,04 m -NAP en bestaat uit twee lagen bakstenen met hergebruikte ongeglazuurde plavuizen.²¹

Spoor 35 is een waterput, gemaakt van putstenen.²² Dat wil zeggen dat de bakstenen in een speciale vorm zijn gebakken waardoor de stenen een trapeziumvorm hebben. Dergelijke stenen werden ook in fabrieksschoorstenen gebruikt. In Den Haag werden ze nog niet eerder in een waterput gezien. Wat wel vaker voorkomt is het pasmaken van de bakstenen door ze te bekappen. De put heeft een doorsnede van 1,3 m. De ton heeft een doorsnede van 0,9 m. De insteek van deze waterput is 2 m in het vierkant en snijdt door het keldertje spoor 37 (afb. 8).

Iets zuidelijker werd een zwaar verstoorde stenen waterput met ton gevonden (spoor 41). De stenen mantel rustte op een houten ring.²³ Voor de aanleg van de put was een ronde kuil gegraven die is nagevuld met schoon zand vermengd met veenbrokjes.

²⁰ Paal spoor 23 stond in een vierkant paalgat. De paal heeft een doorsnede 13 cm.

De onderkant van de paal is stomp en ligt op 1,56 m - NAP. Paal spoor 24 heeft een doorsnede van 10 cm.

²¹ Plavuizen formaat 24 x 24 cm.

²² Bakstenen formaat 18 x 9/6 x 4 cm.

²³ Bakstenen rood, formaat 18 x 8 x 4 cm.

H 326

Op de grens met kavel H 329 werd een fragment van een fundering gevonden (spoor 38). De fundering is sterk verstoord en bestaat uit een laag bakstenen uit het eind van de 14de eeuw (baksteenformaat 24 x 12 x 6 m) op circa 1 m -NAP.²⁴ De laag bakstenen lijkt anderhalf- of twee steens. Deze laag is breder dan de smalle plank van naaldhout die deels onder de stenen ligt, deze meet 244 x 16/18 x 2 cm (afb. 9).

De combinatie van een funderingsplank en een laag 14de-eeuwse baksteen is een mogelijke indicatie voor 15de-eeuwse bebouwing met gebruikmaking van stenen afkomstig van afbraak. Een dergelijke funderingsconstructie is in Den Haag nog niet eerder aangetroffen in middeleeuwse context en moet daarom met de nodige argwaan worden bekeken.

H 320

Hier is minder diep gesloopt. Vanaf 0,72 m -NAP liggen de restanten van een kelder, spoor 45/47. De kelder is zeer degelijk gemaakt met dubbele halfsteens muren en 5 vloerlagen op een houten fundering. De stenen vloerlagen zijn samen 20 cm dik (tussen 1,25 en 1,45 m -NAP).

De vloer bestaat uit vier lagen gele en roze stenen met daarop een laag plavuizen.²⁵ De plavuizen zijn groen en okerkleurig geglaazuurd en zijn afwisselend gelegd. Er zijn twee formaten gebruikt, tegels van 15 x 15 cm en 20 x 20 cm. De houten funderingsconstructie bestaat uit planken van den (Pinus) op drie balken van zilverspar of larix (Picea/Larix) die op 0,58 m van elkaar zijn gelegd.²⁶

Spoor 48 is een fragmentarisch bewaard halfsteens muurtje op de grens met H 326.²⁷

²⁴ Formaat 24 x 12 x 6 cm.

²⁵ Formaat 18 x 9 x 4,5 cm.

²⁶ Houtdeterminaties door C. Vermeeren (BIAX).

²⁷ Formaat: 19 x 9,5 x 4,5 cm.

5 Conclusie en aanbeveling

De oudste aanwijzingen voor het gebruik van het terrein dateren uit de eerste kwart van de 15de eeuw. Het betreft een venige laag vermengd met afval direct op het veen. Het is mogelijk dat bij het graven van de gracht, uitkomende veengrond gebruikt is voor de ophogingslaag. Uit dit onderzoek blijkt niet dat er voorafgaand aan bewoning turf is gestoken.

In de ophogingslaag zijn kuilen en een enkele greppel gegraven. Het vroegste materiaal dateert uit het eerste kwart van de 15de eeuw. Er is dus vrij snel na de ophoging gegraven in deze laag.

De dateringen komen overeen met de eerste historische gegevens over bewoning aan de zuidzijde van de gracht. Er zijn geen sporen van houtbouw gevonden.

Ten aanzien van het onderzoek naar de percelingsgrenzen is er een grote variëteit aan zeer onvolledige structuren beschikbaar.

De greppel (spoor 34) met 15de-eeuws materiaal is mogelijk het restant van een ontwateringsgreppel. De ligging van de greppel komt niet overeen met erfscheidingen in de 19de eeuw. Mogelijk heeft deze greppel in de 15de eeuw wel als zodanig gefunctioneerd.

Er is een uitbraakspoor (spoor 6) van een muur waarvan de baksteenformaten wijzen op een datering vanaf het midden van de 15de eeuw. Aangezien er voor funderingen vaak hergebruikte steen wordt toegepast is niet zeker of deze muur uit de 15de of 16de eeuw dateert. Deze muur heeft een ligging die overeenkomt met een 19de-eeuwse perceelsgrens.

De combinatie van een funderingsplank en een laag 14de-eeuwse baksteen (spoor 38) is een mogelijke indicatie voor vroege bebouwing met gebruikmaking van stenen afkomstig van afbraak. Een dergelijke funderingsconstructie is in Den Haag nog niet eerder aangetroffen in een middeleeuwse context en moet daarom met de nodige argwaan worden bekeken. Ook dit spoor ligt ter hoogte van een perceelsgrens uit 1832. De sporen van 17de- en 18de-eeuwse kelders liggen binnen de grenzen van de percelen afgebeeld op de minuut van 1832. Het riool (spoor 1) geeft de locatie aan waar een poort heeft gelegen.

De voorzichtige conclusie is dat een aantal perceelsgrenzen van de kaart uit 1832 terug zijn te voeren op grenzen van bebouwing uit de 15de/16de eeuw.

Het verdient aanbeveling om bij de uitwerking van de sporen op het aanliggende terrein (BEZ00o) eveneens een koppeling met de kadastrale minuut te maken.

Literatuur

Bakker, C.B., M.M.A. van Veen, A. Vermeulen, en J.A. Waasdorp, 2002, 'Archeologie in Den Haag in 2001' in: *Jaarboek Die Haghe 2002*, p. 276-281.

Bartels, M., 1999, *Steden in Scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Amersfoort.

Carmiggelt, A., en M.M.A. van Veen, 1995, *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 2). Den Haag.

Creveld, I. B. van, 1989, *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag*. Den Haag.

Dumas, C., 1991, *Haagse Stadsgezichten. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum 1550-1800*. Zwolle.

Pabon, N.J., 1937, *De Hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*. Den Haag.

Veen, M.M.A. van, en J.A. Waasdorp, 2000, *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5). Den Haag.

Veen, M.M.A. van, en C.J.J. Stal, 2005, 'Een druk en bedrijvig stadsdeel: de voorgeschiedenis' in: H. Ambachtsheer (red.), 'Een simpele verkeersverbetering'. *De Geschiedenis van de Grote Marktstraat en omgeving*. (VOM-reeks 2005-1). p. 9-46. Den Haag.

Bijlage 1- Lijst van afbeeldingen

1. Locatie Gedempte Gracht in Den Haag
2. Uitsnede van de archeologische-geologische kaart van Den Haag
3. Uitsnede van de kaart van Den Haag uit 1616
4. Uitsnede van de kaart van Den Haag uit 1868
5. Sporenkaart alle sporen
6. Pijpaarden beeld, vrouwelijke heilige, 15de eeuw.
7. Fragment steengoed kan met afbeelding Christus, 15de eeuw.
8. Vloer en waterput
9. Funderingsplank met 14de-eeuwse bakstenen
10. Kuipersmerken op duigen van waterput
11. Sporen gekoppeld aan de kadastrale minuut van 1832

Bijlage 2: Vondstenlijst aardewerk (Deventertypologie).²⁸

PROJECT GDG030

context	vondstnr	materiaal	type	aantal	datering
hum.ophoging werkput 1	4	PIJPAARDE	PIJP	2	1700-1800
	4	PORSELEIN		1	1700-1800
	4	ROODBAKKEND	R-BAK	2	1400-1450
	4	ROODBAKKEND		5	1400-1450
	4	STEENGOED2	S2-KAN	2	1400-1450
	4	WITBAKKEND		1	1700-1900
hum.ophoging werkput 2	5	ROODBAKKEND		17	1400-1450
	5	ROODBAKKEND	R-DEK	1	1400-1450
	5	ROODBAKKEND	R-GRA	3	1400-1450
	5	ROODBAKKEND	R-KAN	1	1400-1450
	5	STEENGOED1		6	1400-1500
	5	STEENGOED2		4	1550-1650
kelder s2, puinvulling		INDUSTRIEEL			
	8	WIT		1	1850-1930
	8	PIJPAARDE	PIJP	4	1700-1800
	8	PORSELEIN		4	1650-1800
	8	ROODBAKKEND		6	1400-1600
kelder s2, insteek hum.ophoging werkput 3	8	WITBAKKEND		1	1700-1800
	9	PIJPAARDE	PIJP	1	1700-1725
	11	PIJPAARDE	PIJP	1	1700-1800
	11	ROODBAKKEND		9	1400-1600
	11	STEENGOED1	S1-KAN	2	1400-1500
waterput s13 vulling	11	STEENGOED2	S2-KAN	1	1400-1500
		INDUSTRIEEL			
	13	WIT		2	1700-1900
	13	ROODBAKKEND		4	1500-1900
aanleg werkput 4	14	PIJPAARDE	BEELD	1	1400-1450
	14	STEENGOED1	S1-KAN-1?	1	1400-1450
	14	STEENGOED2	S2-DRI-?	1	1400-1450
los	16	TERRACOTTA	BEELD	1	
	16	TERRACOTTA	PLAQUETTE	1	
		INDUSTRIEEL			
kelder s18 vulling	19	WIT		1	1800-1900
aanleg werkput 5	20	ROODBAKKEND		4	1400-1450
kelder s21 uitbraakspoor	21	PIJPAARDE	PIJP	1	1600-1700
	21	STEENGOED1		1	1400-1500
aanleg werkput 6	22	PIJPAARDE	PIJP	1	1700-1900
	22	ROODBAKKEND	R-BOR-1?	2	1420-1460
	22	ROODBAKKEND		55	1400-1550
	22	ROODBAKKEND	R-KAN	1	1400-1460
	22	STEENGOED1		9	1400-1500
	22	STEENGOED2		3	1400-1500

²⁸ Bartels 1999.

waterput s28 insteek	28	PORSELEIN	P-KOP-?	1	1700-1800
	28	ROODBAKKEND		2	1400-1500
	28	STEENGOED1		1	1400-1500
hum.ophoging werkput 7	29	GRIJSBAKKEND	G-KAN	1	1300-1400
	29	ROODBAKKEND		31	1400-1500
	29	STEENGOED1	S1-KAN	8	1400-1500
	29	STEENGOED1	S1-DRI-1	1	1450-1500
	29	STEENGOED2	S2-KAN	4	1400-1500
kuil s30	30	TIN	GESP	1	1400-1500
	30	GRIJSBAKKEND		1	1350-1450
	30	ROODBAKKEND	R-BAK	2	1400-1450
	30	ROODBAKKEND	R-KAN	1	1400-1450
	30	ROODBAKKEND	R-BOR	2	1400-1500
	30	ROODBAKKEND	R-VST-4	1	1400-1450
	30	ROODBAKKEND		23	1400-1450
	30	STEENGOED1		8	1400-1500
	30	STEENGOED1	S1-DRI-2	2	1450-1475
	30	STEENGOED2	S2-KAN	3	1400-1500
greppel s32	32	ROODBAKKEND	R-BOR	1	1400-1450
	32	ROODBAKKEND	R-GRA	4	1400-1450
	32	ROODBAKKEND	R-VST	1	1350-1450
aanleg werkput 8	33	STEENGOED2	S2-KAN	1	1400-1500
	33	ROODBAKKEND	R-GRA	3	1400-1500
kuil s34	34	ROODBAKKEND	R-GRA	4	1400-1500
	34	ROODBAKKEND		1	1400-1500
	34	STEENGOED2	S2-KAN	1	1400-1500
	34	STEENGOED1	S1-KAN	3	1400-1500
	35	ROODBAKKEND	R-VET	2	1400-1500
aanleg werkput 9	35	ROODBAKKEND	R-KOM	2	1400-1500
	35	ROODBAKKEND	R-GRA	8	1400-1500
	35	ROODBAKKEND	R-BAK	1	1400-1500
	35	ROODBAKKEND	R-OLI	1	1400-1500
	35	ROODBAKKEND		3	1400-1500
	39	ROODBAKKEND		1	1300-1400
	39	ROODBAKKEND	R-GRA	5	1400-1500
aanleg werkput 12	39	ROODBAKKEND	R-KAN	1	1400-1500
	39	STEENGOED1	S1-KAN	1	1400-1450
	44	ROODBAKKEND	R-BAK	1	1400-1500
aanleg werkput13	44	ROODBAKKEND		2	1400-1550
	44	STEENGOED1	S1-KAN	4	1425-1475
	47	STEENGOED2	S2-kan	1	1420-1500
	47	ROODBAKKEND		2	1700-1900
puin en zand werkput 13	47	STEENGOED1	S1-KAN	3	1350-1500
	48	FAIENCE	F-SBE?	1	1700-1750

Bijlage 3 -Vondstenlijst bouw materiaal

PROJECT GDG030

context	vondstnr	materiaal	omschrijving	aantal
hum.ophoging werkput 1	4	marmmer	fragm. plaat	1
	4	plavuis	ongeglazuurd	1
kelder s2, puinvulling	8	zandsteen	fragm. plaat	1
	8	plavuis	glazuur,groen	1
	8	faience	tegel wit	1
	8	faience	tegel gedecor	1
	8	marmmer	geprofileerd	1
	8	dakpan		3
	8	leisteem		1
aanleg werkput 3	12	baksteen		1
kelder s18 vulling	19	faience	tegel gedecor	1
kuil s27	27	majolica	tegel gedecor	1
waterput s28 insteek	28	faience	tegel wit	1
	28	plavuis	ongeglazuurd	1
hum.ophoging werkput 7	29	dakpan		1
	29	leisteem		1
kuil s30	30	leisteem		1
kuil s34	34	baksteen		1
aanleg werkput 13	47	majolica	tegel gedecor	1

Bijlage 4 - Vondstenlijst leer

PROJECT GDG030

context	vondstnr	voorwerp	omschrijving	datering
kelder s2, insteek	9	schoen	zool met hak	MEP
	9	schoen	zool	MEP
kuil s25	25	schoen	bovenleer knoopvetersluiting	MEL
	25	schoen	bovenleer,zool en hiel	MEL
kuil s30	30	schoen	bovenleer, randjes, zool	MEL
	30	schoen	bovenleer met veters	MEL
	30	afsnijdsels	ca. 70 fragmenten	MEL

